

तिजका गीतको सांस्कृतिक महत्त्व

ज्ञानेश्वर निरौला*

लेखसार

संस्कृति मानव जीवनका अन्तर तथा बाह्य स्वरूपलाई शुद्धीकरण गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम हो। यसले मानवका मूल्यमान्यतालाई जीवन्त बनाउन मद्दत गर्दछ। हाम्रा पूर्वजद्वारा समाजलाई व्यवस्थित बनाउन अपनाइएका विधि नै संस्कृति हुन्। मानवका आचार, व्यवहार र सामूहिक क्रियाकलापबाट संस्कृतिको जन्म भएको हो। संस्कृतिलाई उजागर गर्ने प्रमुख माध्यमचाहिँ लोक हो। लोकको अभिन्न अङ्ग बनेर शारीरिक र मानसिक संस्क्रिया गर्ने कर्म विशेष संस्कृति हो। लोकसाहित्यका विधा उपविधामध्ये लोकगीत प्रमुख विधा मानिन्छ। सुन्न, सुनाउन र ग्रहण गर्न सजिलै सकिने भएकाले लोकसाहित्यका अन्य विधाका तुलनामा लोकगीतले ख्याति कमाएको छ। लोकगीतका विभिन्न प्रकारमध्ये पर्व गीत पनि एक हो। धार्मिक तथा सांस्कृतिक मान्यताबाट स्थापित तिज पर्वमा गीतको महत्त्वपूर्ण स्थान छ। नारीहरूले यस पर्वमा आफ्ना मनका व्यथा, कुण्ठा, अभाव, पीडा र इच्छाहरूलाई गीतका माध्यमबाट निसङ्कोच व्यक्त गर्छन्। तिजका गीतले परम्परित संस्कारजन्य विषयलाई पनि समेट्छ। खासगरी चेली माइतीविचको सम्बन्ध र पराई घरमा भोग्नुपरेका समस्यालाई मर्मस्पर्शी भावमा व्यक्त गर्छन्। लवाइखवाइ, वेशभूषा, गरगहना आदि अनेक सांस्कृतिक विषयलाई तिजका गीतमा प्रस्तुत गरिन्छ। अतः तिजका गीत नेपाली मौलिक संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने सशक्त माध्यम बनेको छ।

शब्दकुञ्जी: चरैवेति, कुण्ठा, अभाव, संस्क्रिया, शास्त्राचार, नक्षत्र, गथासो प्राणप्रतिष्ठा।

विषय परिचय

मानिस सामाजिक प्राणी हो मानव र समाज अभिन्न पक्ष हुन्। समाजबाटै मानिसले विभिन्न ज्ञान, कला र सिप आर्जन गर्दछ। समाजभित्रै बाँधिँएर मानवका हरेक क्रियाकलाप सञ्चालित हुन्छन्। समाज विकासको क्रमसँगै मानवमा अनेक आवश्यकता देखापर्दछन्। समाजमा मानवको बेग्लै अस्तित्व छ। मानवलाई सामाजिक अस्तित्वमा ल्याउने मूलसार सभ्यता, संस्कृति र परम्परा हुन्। यही सांस्कृतिक परिवेशको बन्धनभित्र बाँधिँएर मानव सभ्यताको निर्माण हुन्छ। समाज संस्कार, परम्परा र सांस्कृतिक नियम वा मर्यादाभित्र हुर्किन्छ। समाज सामाजिक मान्यताबाट पृथक् रहन सक्दैन। मानव यस्तै सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेशमा जन्मन्छ, हुर्कन्छ, बढ्छ अनि मर्छ। जीवनयापन गर्ने क्रममा मानिसले आफ्नो सांस्कृतिक मर्यादाको पालना गर्छ। मानिसको जन्मबाट नै सांस्कृतिक जीवन आरम्भ हुन्छ र मृत्युपश्चात् सामाजिक तथा सांस्कृतिक आधारमा नै अन्त्येष्टि कर्म हुन्छ। संस्कृति कुनै पनि जातिको आस्था हो, विश्वास हो, मेरुदण्ड हो। संस्कृति मानवजीवन जिउने आधार हो। जीवनलाई परिष्कार र परिमार्जन गर्ने द्योतक हो। संस्कृतिले नै मानिसको परिचय दिन्छ। यो जातीय परम्पराको आधारस्तम्भ हो। राजनीतिक स्वतन्त्रता दशपटक गुमे पनि फिर्ता लिन सकिन्छ तर एकपटक हराएको संस्कृति फेरि फिर्ता ल्याउन सकिन्न (लामिछाने, दो.सं. २०६७, पृ. ३९)। यसरी

* नेपाली विभाग, त्रि.वि., रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, प्रदर्शनी मार्ग, काठमाडौं। gyaneshworn@gmail.com

मानिसलाई युगौं युगसम्म चिनाई राख्ने माध्यम विशेष संस्कृति हो ।

मानिसको जीवन सामाजिक रीतिरिवाज, नियम, बन्धन, चालचलन र संस्कृतिबाटै परिचालित, निर्देशित र नियन्त्रित हुन्छ । सांस्कृतिक परम्पराकै आधारमा घरको बनोट, भाँडाकुँडा, लवाइखवाइ, पाककला, वास्तुकला, सोच विचार, दैनिक व्यवहार आदि अनेकानेक विषय प्रस्टिन्छन् । संस्कृति युगौंयुगदेखि माझिएर, खारिएर, परिष्कृत र परिमार्जित हुँदै पुस्तान्तरणको प्रक्रियाबाट विकसित भएको हो । संस्कृति सामाजिक संरचनाबाट निर्माण भएर लोकव्यवहारमा प्रचलित हुन्छ । संस्कृतिको मुख्य जग नै समाज हो । लोकसंस्कृतिभित्र कला, सभ्यता, साहित्य, भाषा, सङ्गीत, धर्म, दर्शन, चिन्तन, विचार, रहनसहन, रीतिस्थिति, मूल्यमान्यता आदि रहन्छन् । नेपाली लोकसंस्कृतिमा भारतीय, तिब्बती र मङ्गोलीयन संस्कृतिको प्रभाव पनि अन्तर्भूत भएको छ । संस्कृति कुनै एक व्यक्तिको प्रयास नभएर समग्र लोकव्यवहारको परिणति हो । विभिन्न जातजाति, भाषा, धर्म आदिको समष्टि रूपबाट नेपाली लोकसंस्कृतिको साभ्ना स्वरूप निर्माण भएको हो । संस्कृतिका विशेषता र विचारको अध्ययन लोकसाहित्यले मात्र गर्न सक्ने हुँदा लोकका उपजीव्य विधा एवम् उपविधालाई संस्कृति अध्ययनको आधार मान्नुपर्छ । लोकसाहित्यका अन्य विधाभन्दा लोकगीतबाट नै मानवीय संवेदनाहरू स्वतःस्फूर्त रूपमा अभिव्यक्त हुनसक्छन् । तिजगीतमा बालविवाह र अनमेल विवाहले ल्याएका समस्या सासूको प्रताडन र थिचोमिचोले जन्माएका पीडाहरू, संस्कारगत र सामाजिक विधिले दिएका दुःख र दर्दहरूलाई अभिव्यक्त गरेको हुन्छ (बन्धु, २०६१, पृ. १६४) । यसरी नारी समुदायले भोग्नुपर्ने सामाजिक र संस्कारजन्य पीडाहरू अभिव्यक्त हुने हुँदा तिजका गीतको सांस्कृतिक दृष्टिबाट अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । लोकगीतका भेदोपभेदमध्ये पर्वगीतलाई महत्त्वका साथ हेरिन्छ । त्यसैले नारीहरूले तिजपर्वका अवसरमा गाइने गीतको सांस्कृतिक अध्ययन गर्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य रहेका छ ।

अध्ययन विधि

अनुसन्धानका लागि ज्यादै महत्त्वपूर्ण विषय शोधविधि हो । यसका पनि सामग्री सङ्कलन र विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक पर्याधार दुई प्रमुख पक्ष छन् । लोकसाहित्यका जुनसुकै विधा उपविधाको अध्ययन अनुसन्धान गर्दा सामग्री सङ्कलन र विश्लेषण विधि नै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । लोकसाहित्यका सामग्रीको तथ्य सङ्कलन गर्न क्षेत्रकार्य बढी उपयोगी हुन्छ । अध्ययनको विषय, क्षेत्र र आयामलाई हेरी अवलोकन र श्रव्यदृश्य विधिको अवलम्बन गरेर सामग्री सङ्कलन गर्न सकिन्छ । प्राथमिक स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीहरू मुख्य रूपमा विश्लेषित सामग्रीका रूपमा रहन्छन् । द्वितीयक स्रोतका लागि पूर्ववर्ती विद्वान्हरूबाट भएगरेका उपलब्ध सैद्धान्तिक ग्रन्थ तथा समालोचनात्मक कृतिहरूको उपयोग गरिएको छ । लोकसाहित्यका विधा सिद्धान्त, अवलोकन, निरीक्षणजस्ता विधिहरूलाई पनि अध्ययन सामग्रीका रूपमा समेट्न सकिन्छ ।

प्राप्त सामग्रीहरूलाई विश्लेषण गर्नका लागि धार्मिक एवम् सांस्कृतिक महत्त्वलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । लोकसाहित्यको अध्ययन गर्दा विषय, सिलसिला, प्रसङ्ग, अर्थ र परिवेश कलाउनु जरुरी हुन्छ । लोकसंस्कृतिको अध्ययनका आधारस्तम्भ भनेका लोकाचार, कुलाचार, देशाचार र शास्त्राचार हुन् । यिनै

सैद्धान्तिक पर्याधारलाई मुख्य आधार बनाई यस लेखमा तिज गीतको सांस्कृतिक अध्ययन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

मौलिकताबाट टाढा रहन नसक्ने नेपाली लोकसाहित्यको सुव्यवस्थित अध्ययन गर्ने परम्पराको इतिहास त्यति लामो छैन । छोटो समयमा लोकनिर्मित साहित्यका विभिन्न विधा उपविधाहरूको अध्ययन गर्ने सैद्धान्तिक अवधारणा स्थापित छन् । सिर्जित साहित्यभन्दा फरक लोकसाहित्यको अध्ययन गर्दा विधा तत्त्व, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्ष, मानवशास्त्रीय, ऐतिहासिक, सन्दर्भवादी पद्धति आदि अनेक सिद्धान्तहरू विकसित भएका छन्, (निरौला, २०७१: पृ. ६३) । यो पाश्चात्य साहित्यको देन भए तापनि लोकसाहित्यका सबै विधाहरूको सम्बन्ध समाज तथा संस्कृतिसँग हुन्छ भन्ने कुरा निर्विवाद छ । खासगरी राष्ट्र वा समुदायको कला, साहित्य, इतिहास, धर्म, दर्शन शिक्षा आदि सबै कुरालाई संस्कृतिले सङ्केत गर्ने भएकाले लोकसाहित्यमा पनि जीवन्त रूपमा प्रकट भएको हुन्छ (लामिछाने, २०७७, पृ. ५४) । लोकले सहज रूपमा समाजबाट अनुभूत गरेका विषयहरू कुन सन्दर्भमा कसरी प्रयोग भएका हुन्छन् भन्ने कुराको सन्दर्भ केलाउने काम सन्दर्भवादी पद्धति हो । लोकबाट सिर्जित विषय, विचार, परिवेश वा जीवनसँगको तादात्म्य कुन रूपमा प्रस्टिएको हुन्छ भन्ने कुरालाई नै सन्दर्भले सङ्केत गरेको हुन्छ । लोकमा प्रचलित आस्था, विश्वास, खानपिन, उठबस, आचार विचार, लवाइखवाइ, भौगोलिक अवस्थिति आदि अनेक मानवीय सन्दर्भलाई सहज र स्वतःस्फूर्त रूपमा प्रकट गर्ने सरल माध्यम लोकसाहित्य हो । यही सन्दर्भलाई आधार मानी तिजका गीतको सांस्कृतिक अध्ययन गरिएको छ ।

संस्कृतिको परिचय

संस्कृति तत्सम शब्द हो । कृ धातुमा सम् उपसर्ग 'क्तिन्' प्रत्यय लागेर यस शब्दको निर्माण हुन्छ । संस्कृति शब्दलाई 'संस्कृत नेपाली बृहत् शब्दकोश' ले सफा गर्ने क्रिया वा सफाइ, सुधार वा संस्कार, कुनै व्यक्ति, जाति वा राष्ट्र आदिका मन, रुचि, आचार, विचार, कला, कौशल र सभ्यताको क्षेत्रमा बौद्धिक विकासको सूचक मानिन्छ भनी बताइएको छ (सम्पा. पाण्डेय, २०५७, पृ. १३३३) । उक्त व्युत्पत्तिका आधारमा समाजले जीवनयापनका क्रममा अपनाइएका तमा गतिविधि नै संस्कृति हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । परम्पराबाट चलिआएका संस्कृतिहरू मानव जीवनका अभिन्न अङ्ग बनेका छन् । संस्कृति भन्नाले लोकले पुराना पुस्ताबाट नयाँ पुस्तालाई हस्तान्तरण गरिएको मानवीय स्वभावको विशिष्ट क्षण वा दैनिक जीवनको दिग्दर्शन हो (कापडि, २०७४, पृ. ११) । यो त मानव जीवनका दैनन्दिनीलाई चिनाउने विशिष्ट स्वरूप पनि हो । संस्कारले मानवीय अवगुण, दोष, कमजोरी हटाई सुदृढ र शुद्ध बनाउने काम गर्दछ । संस्कारलाई व्यावहारिक रूप प्रदान गर्दा संस्कृतिको जन्म हुन्छ । संस्कार भनेको कपडा हो भने त्यो कपडालाई आफ्नो अनुकूल बनाएर पहिर्नु चाहिँ संस्कृति हो । सभ्यताको उषाकालदेखि जीवन जिउनका निमित्त तय गरिएका मूल्यमान्यता आदिको समष्टिगत स्वरूप नै संस्कृति हो । संस्कृति देश, काल तथा परिस्थितिअनुसार परिवर्तन भइरहन्छ । सभ्यताको निर्माणका क्रममा पूर्वजद्वारा व्यवहारमा खारिएर विकसित भएका जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त आआफ्ना संस्कार र समयानुकूल गरिने विविध कार्य नै संस्कृति हुन् । हाम्रा पितापुर्खाका पालादेखि अहिलेसम्म जीवन्त रूपमा चलिआएका

सामाजिक चालचलन नै संस्कृति हुन् । मानवले जीवन जिउनका लागि अपनाउने तरिका संस्कृति हो । चलायमान मानव जीवनलाई विधि, नियम र अनुशासनमा बाँध्ने कसी पनि हो । हाम्रा जीवनका यावत् पक्षलाई संस्कृतिले समेटेको हुन्छ । संस्कृतिले मानवजीवनका आनीबानी बोलचाल, व्यवहार, आचारविचार, साहित्य, कला, सङ्गीत, धर्म, दर्शन आदि अनेक विषयलाई समेट्दछ । संस्कृति मानवजीवनलाई सुव्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्ने विधि हो । वास्तवमा लोकसंस्कृति नै जनसाधारणको प्रेरणको स्रोत हो(उपाध्याय, सातौँ संस्क. सन् १९६८, पृ. ११) । यसरी लोकसंस्कृतिबाट नै मानवजीवनको सामाजिक, शारीरिक, मानसिक एवं अन्य आवश्यकता परिपूर्ति गर्न उद्यत गराउन दर्पणको कार्य गर्दछ । समग्रमा हाम्रा सम्पूर्ण जीवन जिउने तरिकालाई निश्चित दिशातर्फ डोच्याउने माध्यम विशेष नै लोकसंस्कृति हो ।

लोकगीत सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि

लोकगीत लोक+गीत मिलेर बनेको तत्सम शब्द हो । तत्पुरुष समासयुक्त लोकगीत शब्दको अर्थ संसार वा दुनियाँबाट गाइएको अर्थात् अलापिएको भन्ने हुन्छ (आप्टे, २००५, पृ. ३४५) 'गौ' धातुमा 'क्त' प्रत्यय जोडिएर गीत शब्द बन्दछ । यसको अर्थ गाइएको वा गाउन मिल्ने लोक रचना हुन्छ । लोकसाहित्यको ठुलो हिस्सा ओगटेको लोकगीत सर्वाधिक लोकप्रिय, व्यापक र समृद्ध विधा हो । लोकलाई एक सूत्रमा बाँधेर समाज विकासलाई अग्रगति स्वरूपमा पुऱ्याउने माध्यमका रूपमा लोकसंस्कृतिलाई लिन सकिन्छ (लामिछाने, २०६५, पृ. ३८) । लोकगीतलाई संसारकै सर्वप्राचीन विधा मानिन्छ । यसको आफ्नै स्वतन्त्र र गरिमामय अस्तित्व छ । 'लोक्यतेदसौ'(यो लोकमा प्रचलित) 'लोक'+ 'घञ्' (अ) को योगबाट बनेको लोकशब्दले दुनियाँ संसार भन्ने अर्थ ग्रहण गर्दछ (आप्टे, २००५ : ८८३) । लोकशब्दले व्यापक अर्थ वहन गरेको छ । नेपाली बृहत् शब्दकोशले ब्रह्माण्डको कुनै एक भाग अथवा खण्ड, संसार, जगत, दुनियाँ भन्ने लगाएको छ । समान संस्कृति, भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने मानिसको समुदाय, जनसमूह भन्ने अर्थ लोकशब्दले ग्रहण गरेको छ (सम्पा. पोखरेल, २०७५, पृ. ११२१) । लोकका विभिन्न अर्थमध्ये पृथ्वीलोकको खास भूवनोटमा बसोबास गर्ने जनसमुदाय नै लोक हो । लोकसुसेलीका माध्यमबाट आफ्ना इच्छा, भावना, सुख, दुःखका मर्मस्पर्शी भावयुक्त सुमधुर सङ्गीतात्मक अभिव्यक्ति नै लोकगीत हो । गीत/लोकगीत पूर्वीय वाङ्मयको सर्वप्राचीन ग्रन्थ वेदका ऋचाबाटै आरम्भ भएको हो । लोकगीत र अन्य सामयिक (ऋतु र मौसम) अनुसारका पर्वसम्बन्धी गीत तथा गाथाहरू लोकगीतकै उपज हुन् । लोकगीत वैदिक साहित्यको 'चरैवेति' (चर+एव+इति)बाट प्रेरित र प्रभावित छ । हाम्रा पूर्वजहरूको फिरन्ते संस्कृतिलाई पनि लोकगीत पुष्टि गर्दछ । वेदहरूमध्ये सामवेद नै गीत/लोकगीतको उद्गमस्थल हो । वैदिक ऋचा र मन्त्रहरूका सस्वर वाचन वा पठनबाट नै औपचारिक रूपमा गायनको क्रम हुर्किन, बढ्न र विकसित हुन पुगेको हो (बराल, २०५५, पृ. १) । अतः खुल्ला र जीवित शास्त्रका रूपमा लोकगीतलाई लिइन्छ ।

अङ्ग्रेजीमा गीतलाई Lyric वा Song र लोकगीतलाई फोक सङ (Folk Song) भनिन्छ । 'फोक' को अर्थ सभ्यताबाट टाढा रहने पुराना जाति वा ग्राम्यजगत भन्ने हुन्छ । 'सङ्' ले गीतलाई जनाउँछ । डिक्सनरी अफ

फोकलोर, खण्ड : २, ३, १० लाई उद्धृत गर्दै (पराजुली, दो.सं. २०६४,पृ. ४३) मा “ग्रामीण सभ्यता र संस्कृतिबाट निर्माण भएको लोकगीतले कुनै पनि राष्ट्रको पुरानो सभ्यता र संस्कृतिलाई सुरक्षित गरेको हुन्छ” भनेका छन्। लोक समुदायद्वारा गाइने गीतलाई लोकगीतले सङ्केत गर्दछ। पाश्चात्य परम्परामा अपठित ग्राम्यजीवनमा प्रचलित स्तुति वा प्रार्थनालाई सङ्गीतात्मक अभिव्यक्ति दिँदा लोकगीतको आविर्भाव भएको मानिन्छ (बराल, २०५५, पृ. १)। यसप्रकार गीत/लोकगीतको आरम्भ पूर्वीय वाङ्मयमा वेदका ऋचाबाट भएको हो भने पाश्चात्य परम्परामा चाहिँ प्रार्थना वा स्तुतिबाट भएको हो भन्न सकिने अवधारणा विकसित भएको छ। मानव सभ्यताको उषाकालदेखि नै लोकसाहित्य र संस्कृतिको विकास भएको प्रस्ट हुन्छ। अझ लोकले सुखदुःखका विविध पक्षलाई उजागर गर्दा लोकसंस्कृतिको जन्म भएको देखिन्छ। लोकमा सुखदुःख साटासाट गर्ने विविध गीतहरूमध्ये तिजको गीत पनि एउटा महत्त्वपूर्ण माध्यम हो।

तिजका गीत र पौराणिक मान्यता

लोकसाहित्यका अनेकानेक भेदोपभेदमध्ये लोकले अनुभूत गरेको स्वाभाविक रचना लोकगीत हो। लोकगीतको वर्गीकरण गर्ने विभिन्न सैद्धान्तिक आधार तय भएका छन्। तीमध्ये प्रकार्य एक महत्त्वपूर्ण आधार हो। यसका आधारमा लोकगीतलाई सामान्य र विशेष गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। कुनै खास अवसर नहेरी वा जुनसुकै अवस्थामा गाउन सकिने कौरा, ख्याली, भ्याउरे आदि सामान्य गीत हुन् भने कुनै अवसर पारेर मात्र गाइने पर्व, श्रम, प्रार्थना, र संस्कार आदिमा गाइने गीतचाहिँ विशेष लोकगीत हुन् (बन्धु, २०७१, पृ.१२४)। यसरी प्रस्तुति गर्ने अवसरलाई आधार मानेर हेर्दा पर्वगीत विशिष्ट सन्दर्भमा मात्र गाउने गरिन्छ। सयौं वर्षसम्म खारिएर बनेको सामाजिक परम्पराले नै संस्कृतिलाई उजागर गर्दछ। सनातन हिन्दु संस्कृतिमा तिजका गीतको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ। मानव जीवनका अनेकौं क्षणलाई लोकभाकाका माध्यमबाट स्वतःस्फूर्त रूपमा प्रकट गर्ने गीत संस्कार गीत हुन्। सनातन हिन्दु समाजमा यस्ता पर्वहरू प्रशस्तै प्रचलनमा आएका छन्। तीमध्ये हिन्दु नारीहरूले भाद्रशुक्ल तृतीयाका दिन व्रत बसी विशेष हर्षोल्लासका नृत्यसँगै गाइने गीत नै तीजे गीत हुन्। नेपाली नारी समाजको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षको सजीव चित्र खिच्ने परम्परित लोकसम्पदा नै तिजका गीत हुन्। यी गीतहरूमा नारी समुदायका दुःखसुख, अभाव र गरिबीको वास्तविक चित्र खिचिएको हुन्छ।

भाद्र शुक्ल तृतीयाका दिन विवाहित तथा अविवाहित महिलाहरूद्वारा शिवजीको विशेष पूजा आराधना गरेर निराहार व्रत बसी मनाइने पर्वविशेष तिज हो। यसलाई हरितालिका पनि भनिन्छ। यसको निष्पत्ति (हरित+आलिका) हृत् (हरणे) इतज् इति हरितः हरण, (पाण्डेय, २०५७,पृ. १४९६) र आलिः + का = आलिका सहेली (पाण्डेय, २०५७, पृ.१६७) भन्ने हुन्छ। पौराणिक मान्यताअनुसार हिमालय र मेनकाले पुत्री पार्वतीको विवाह विष्णुसँग गरिदिने निर्णय गरे। पार्वतीको चाहिँ शिवलाई पतिको रूपमा वरण गर्ने इच्छा थियो। पार्वतीले आफ्नै सखीहरूबाट हरण गराएर जङ्गल पुगी महादेव वर पाऊँ भनी बालुवाको शिवलिङ्ग स्थापना गरी निराहार उपासना र उपवासको प्रभावले महादेव पतिवरण गर्ने मनोकाङ्क्षापूर्ण गर्छिन्। यहीँबाट तिजको व्रत आरम्भ भएको हो। यसलाई हरितालिका पनि भनिन्छ। यस पर्वको नामकरणका सम्बन्धमा पनि पार्वतीले

आफ्नै सखीहरूबाट हरण गराएर तालिका वा नियमअनुसार तिजको व्रत आरम्भ गरी महादेव वर पाउने इच्छा पूर्ण भएकाले यस पर्वको नाम हरितालिका रहन गएको भन्ने जनविश्वास छ । तिज पर्व कहिलेदेखि प्रारम्भ भयो भनी ठ्याक्कै तिथि मिति किटान गर्न सकिने स्थिति छैन । पौराणिक कालदेखि चलिआएको तिज हिन्दु नारीहरूले मात्र मनाउने महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक पर्व हो । मूलतः यो पर्व भारत वर्षको गुजरात, बङ्गाल, आसाम, उत्तर भारत, गडवाल हुँदै नेपालमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । यसलाई नेपालमा धुमधामसँग मनाइन्छ, भने अंशतः भारतका प्रायः सबैजसो प्रान्तमा विभिन्न नाममा तिजपर्व मनाइने गरेको पाइन्छ, (जी.सी, २०७२, पृ. ६०) । भारत वर्षमा यस्ता धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्वलाई त्योहार(प्रतिवर्ष कुनै निश्चित तिथिमा मनाइने धार्मिक वा सांस्कृतिक उत्सवः हिन्दी शब्दकोश) भनिए तापनि उही तिथिमितिमा महादेवकै पूजा तथा आराधना गरी मनाइने यो पर्वको उद्देश्य चाहिँ समान देखिन्छ । यस पर्वमा गीतहरूका माध्यमबाट नारी समुदायले अनुभूत गरेका दुःखसुखका साथै हाँसो, रोदन साटासाट गर्ने महत्त्वपूर्ण अवसरका रूपमा विकसित भएको छ । भाद्र शुक्ल तृतीयाका दिन विवाहित तथा अविवाहित नारीहरूद्वारा शिवजीको विशेष पूजा आराधना गरी निराहार व्रत बसेर यो पर्व मनाउने चलन छ । सनातन हिन्दु संस्कृतिमा व्रत, उपासना, त्याग र चित्तशुद्धिले मात्र आफ्नो मनोकाङ्क्षा पूरा हुने सांस्कृतिक मान्यता प्राचीन कालदेखि रहँदै आएको छ । यही मान्यताको निरन्तरता नै तिजको सांस्कृतिक मान्यता हो ।

तिजको धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्त्व

शिवजीलाई नै पत्निका रूपमा प्राप्त गर्ने पार्वतीको चाहना विपरीत हिमालय पर्वतले विष्णुसँग विवाह गरिदिने कुराको विद्रोह गर्दै पार्वतीको आग्रहअनुसार सँगी वा साथीहरूले हरण गरी जङ्गलमा लगेर लुकाएर राखेको हुनाले यसलाई हरितालिका भनिएको हो, (पराजुली, दो.सं २०६४, पृ.२७५) । आलि भनेको साथी र आलिभिर्हरिता अर्थात् साथीहरूद्वारा हरण गरिएकी भनेर हरितालिका नाम रहन गएको हो । यसको नामकरणका सम्बन्धमा शिवजीले पार्वतीलाई यसरी बताएका छन् :

नामस्य व्रतराजस्य श्रृणु देवि ! यथाभवम् ।

आलिभिर्हरिता यस्मात्तस्मात्सा हरितालिका ॥ (वार्षिक-व्रतरत्नावलि: ५२ पृ.७८) ।

यसप्रकार पार्वतीले आफूलाई सखीहरूबाट हरण गराएर कठोर तपस्या गरी व्रतसम्पन्न गरेको हुनाले यसको नाम हरितालिका रहन गएको कथा 'वार्षिक-व्रतरत्नावलि:' उल्लेख छ । विशेष रूपमा तिज पर्वले व्रत, उपासना र आराधनाका माध्यमबाट धार्मिक तथा सांस्कृतिक पक्षको पोषण गर्दै हिन्दु नारीहरूको महत्त्वलाई शिखरमा पुऱ्याउने सत्प्रयास गरेको पाइन्छ । तिज नेपाली समाजमा परम्परादेखि चलिआएको सांस्कृतिक पर्व हो । यस पर्वमा चेलीमाइती एक ठाउँमा भेला भएर दर खाई रमाइलो गर्ने दिन हो । तिज लवाइ, खवाइ, पहिरन र उपवासका दृष्टिले पनि चेलीहरूका लागि विशेष महत्त्व राख्ने पर्व हो । चेलीहरू आआफ्ना माइतमा जम्मा भई दुग्धजन्य वा मिष्ठान्न (दर) परिकार सेवन गर्छन् । तिज पर्वमा नारीहरू रातो, हरियो, पहेँलो आदि पहिरन

र सोहीअनुसारको सिन्दुर, चुरा, पोते र गरगहनामा सजिन्छन्। गरगहना, पहिरन र सिन्दुर, पोते, चुराको पनि आफ्नै सांस्कृतिक महत्त्व छ। निराहार उपवास बसी नारीहरूले यस पर्वमा गीतका माध्यमबाट मनको वह यसरी पोच्छन्, जस्तै:

तिज आयो भनेर सबै जान्छन् माइत
आफ्ना माइती मुङ्लानपारि छैन साइत।

यो रमाइलो बेलामा जानु पन्थो मेलामा
मै छोरीको आँसु खस्यो दैलो ठेलामा।

साहुले गर्दा माइती गए नौ डाँडा काटेर
सम्भिल्याउँदा रुन्छ मेरो मनै पलाटेर

दोष छैन आमावा (अभाव) लाई न त दाजुभाइलाई
दोष पवन रिस पनि बैरी मोरालाई (परालुली, २०६४, पृ.१८०)।

तिजको बेलामा माइत जाऊँ त माइती साहुका ऋणका कारण पैसा कमाउन नौ डाँडा काटेर परदेशमा पुगेका छन्। तिज मनाउन माइती जानुको सट्टा चेलीले घाँस, दाउरा, मेलापात गर्नुपर्ने यथार्थमा भक्कानिएर विरहको स्वर यस तिजको गीतमा प्रस्तुत भएको छ। यहाँ साहुको मारमा परेका युवाहरूले पैसा कमाउनका लागि विदेसिनु पर्ने संस्कृति र घाँस, दाउरा, मेलापातले कृषि संस्कृतिसँगको तादात्म्यलाई उजागर गरेको छ।

मानिस जति नै आधुनिक भए पनि उसले जन्मसँगै पाएको संस्कार एवं संस्कृतिलाई त्याग्न सक्दैन। बरू परम्परित संस्कृतिमा आधुनिकीकरण हुन भने सक्छ। एउटा जाति वा समुदायले मनाउने तिज पर्वलाई अहिले अन्य जातिले पनि मनाउन थालेका छन्। अन्य जातिले मनाउने सांस्कृतिक पर्व छट (सूर्यको उपासना), रक्षाबन्धन पूर्णमा र नेवारी समुदायको गाईजात्रा, इन्द्रजात्रा पनि अन्य जातजातिहरूले त्यतिकै महत्त्वका साथ मनाउन थालेका छन्। यो सांस्कृतिक समन्वय वा सम्मिश्रणको ज्वलन्त उदाहरण हो। सांस्कृतिक सहिष्णुताले नेपाली सांस्कृतिक एकतालाई अभि बलियो बनाएको छ।

तिज महिला दिदीबहिनीहरूको वर्ष दिनका व्यावहारिक कामबाट अवकाश लिँदै रम्ने र रमाउने पर्व हो। यस पर्वमा घर परिवार, साथीभाइसँगको जमघट, घुमघाम, नाचगानले विशेष प्राथमिकता पाउँछ। तिजमा गीतसङ्गीतको विशेष महत्त्व रहेको छ। पहिले पहिले समूह समूहमा भेला भई मादलका साथै ताली बजाएर गाइने तिजका गीत अहिले आधुनिकीकरणसँगै रेडियो, टेलिभिजन युटुबजस्ता प्रविधिका माध्यमबाट प्रस्तुत हुन थालेका छन्। यो नेपाली संस्कृतिमा आएको परिवर्तन हो। पहिलेका तिजका गीतमा छोराछोरीबिचको विभेद, सामाजिक व्यवस्थाका कारण आफूलाई परेका मर्का, सासूबुहारीका बिचको वैमनस्यता, नन्द आमाजूको कचकचले निरीह बन्नुपरेको अवस्थाको चित्रण पाइन्थ्यो भने अहिले आएर त्यसको स्वरूपमा परिवर्तन भई स्वतन्त्रता र

समानताको पक्षमा आवाज उठ्न थालेको छ । यसरी तिजका गीतमा विषय र सन्दर्भमा पनि परिवर्तन आएको छ । यस्ता परम्परित र आधुनिक सांस्कृतिक मान्यतालाई आत्मसात गर्दै नेपाली चेलीहरू नजिकैको मठमन्दिर वा विशेष गरी शिवालयमा भेला भई विभिन्न भाकामा तिजे लयका गीत घन्काउने गर्दछन्, जस्तै :

तिज आयो भनेर नहुँ अलमल
बसौं दिदी बहिनी हो गरौं छलफल
मुक्ति कुरा गरौं लौ काम गर्ने बेलामा
अब हामी नबसौं जालभेलमा (पराजुली र गिरी, २०६८:५८)

यस प्रकार चेलीमाथि हुने परम्परित रूढिवादी विभेदप्रति परिवर्तन तथा न्यायसम्मत संस्कृति निर्माण गर्ने दिशामा अगाडि बढ्न गीतले आह्वान गरेको छ । चुलोचौको घरधन्दा एवं मेलापातमा व्यस्त हुँदाहुँदै पनि सासूको हप्की, नन्दको खप्की, ससुराको हैकम र लोग्नेको हेला र सौता हाल्ने धम्कीले आहत भएका नारीहरू तिजको अवसर पारेर आफ्नो विरहको पोको गीतका माध्यमबाट फुकाउँछन् । पुरुष प्रधान समाजमा हुर्किँदा असमानताले मर्माहत भएका चेलीहरू सासूबुहारीबिचको कटुतालाई तिजका अवसरमा अधिकांश महिलाहरू मन खोलेर आफ्नो व्यथा यसरी पोख्छन्, जस्तै:

पानीको गाग्री ल्याई बलेनीमा बिसाउँदा
कस्तो भयो होला मलाई सासू रिसाउँदा
सासू त गइन् बरै रिसाउँदै तलामा
भात खान भान्सा पस्ता मकै डालामा (आचार्य, २०६२, पृ. ३५)

प्राचीन कालदेखि नै नेपाली चेलीहरूले आफ्नो घर परिवारमा जीवनयापनका क्रममा भोगेका सत्यलाई गीतका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दछन् । उक्त गीतको अंशमा बुहारीमाथि सासूको हैकमवादी संस्कृति तथा सासूबुहारीबिचको कटुता अभिव्यक्त भएको छ । राप्ती क्षेत्रका कतिपय स्थानमा तिजको व्रतका दिन चेलीहरू भेला भएर चर्खे पिड र डोरे पिड खेल्ने संस्कृतिको पनि विकास भएको छ, (आचार्य, २०६२, पृ. ३४) । यसरी ठाउँअनुसार तिजे संस्कृति पनि फरक फरक पाउन सकिन्छ ।

नारीका मनभिन्न लुकेका, दबिएका र उकुसमुकुस भएर रहेका कुण्डालाई आफ्ना साथीहरूका बिच पोख्ने अवसरका रूपमा तिजका गीत गाउने गरिन्छ । यस्ता गीतले नारीका मनोदशाको चित्रण गरेको पाइन्छ, (बन्धु, २०५८, पृ. १६५) । बालविवाह, अनमेल विवाह र बहुविवाहका मारमा परेका नेपाली चेलीका मर्मलाई धर्मराज थापा (२०३०) ले 'गण्डकीको सुसेली'मा सङ्कलन गरेको तिजे गीतलाई बन्धुले यसरी उल्लेख गरेका छन्:

शिरै लाउने शिरफूलमा लालुमोहर लेखेको
हेर पापी निधारमा सौता लेखेको

गलै लाउने नौगेडीमा लालुमोहर लेखेका

हेर पापी निधारमा सौता लेखेको । (बन्धु, २०७१, पृ. १६५)

प्रस्तुत गीतको अंशमा वैवाहिक संस्कृतिले नेपाली चेलीहरूमा पर्न गएको सौतेनी पीडा र गरगहना लगाउने उत्कट इच्छालाई संस्कृतिकै उपजका रूपमा लिन सकिन्छ। शिवपार्वतीको उपासना गरी उपवास बस्ने परम्पराले हिन्दु नारीको महत्त्वलाई उजागर गरेको छ। साउने सङ्क्रान्तिदेखि नै साँभसाँभ टोलछिमेक, घरआँगनमा महिलाहरू जुटेर गाउने नाच्ने क्रमलाई गति दिइन्छ भने कृणाष्टमीका दिनदेखि त तिजगीतका सङ्गीले गाउँटोल, सहरबजार नै रन्किन थाल्ने परम्परा तिज संस्कृति हो, (जी.सी. २०७२, पृ. ६२)। यसरी तिज र तिजेले नेपाली विशिष्ट संस्कृतिको परिचय दिएको छ।

तिज सनातन हिन्दु नारीहरूको महत्त्वपूर्ण पर्व हो। पौराणिक कालदेखि नै नेपालमा यसको विशेष महत्त्व रहेको छ। यो पर्व भाद्रशुक्ल पक्षको तृतीया तिथिमा पर्दछ। भाद्रशुक्ल तृतीयाका दिन हस्ता नक्षत्र र सोमवार परेमा तिजको महत्त्व भन्ने बढी हुन्छ। भाद्र शुक्ल पक्षको तृतीया तिथि, हस्ता नक्षत्र र सोमवारका दिन प्रादुर्भाव भएको हुनाले यस पर्वको नाम तिज रहन गएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

तिजको धार्मिक तथा सांस्कृतिक पक्षलाई उजागर गर्न वार्षिक-व्रतरत्नावलिमा वर्णित शिवगौरी संवादको चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ। थोरै परिश्रमले अधिक फल मिल्ने व्रत उपवासका बारेमा पार्वतीका मनमा उब्जिएका जिज्ञासालाई शिवजीले हरितालिकाको व्रतविधान बताएका छन्। जसमा माथि उल्लेख भएअनुसार यी तीनै (तिथि, नक्षत्र र वार) को संयोजन भएको समयमा उपवास, उपासना र आराधना गर्नाले सम्पूर्ण किसिमका पापबाट मुक्ति पाउन सकिने कुरा उल्लेख भएको छ। यो व्रतलाई उत्तम कोटिको व्रत मानिन्छ। त्यस्तो संयोग यदाकदा मात्र सम्भव हुन्छ भनी चर्चा गरिएको छ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे तृतीया हस्त सोमयुक् ।

तदनुष्ठानमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते (वार्षिक-व्रतरत्नावलि: ९, पृ. ७१) ॥

भाद्र महिनाको शुक्लपक्षमा पर्ने हस्ता नक्षत्र तथा सोमवारले युक्त भएको तृतीयाको व्रतले मात्र सबै प्रकारका पापबाट मुक्त भई पतिको दीर्घायु, पौत्रपौत्रादि, यश र श्रीवृद्धि हुने कुरा बताइएको छ। तिजको इतिहास पार्वती र शिवसँग जोडिएको हुनाले अनादिकालदेखि नै यो पर्वको अस्तित्व रहेको बुझिन्छ।

तिजको तेस्रो दिन भाद्र शुक्ल पञ्चमीमा मनाइने ऋषिपञ्चमी व्रतको महिमा ब्रह्माण्ड पुराणमा उल्लेख छ। यो व्रत विशेषतः विवाहित तथा अविवाहित हिन्दु महिलासँग सम्बन्धित छ। पुराणमा बताएअनुसार मासिक धर्म वा रजस्वला हुँदा जानी नजानी भएका छातछुतको प्रायश्चित्तका लागि यो व्रत बसे पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने धार्मिक विश्वास छ। यस व्रतमा महिलाहरू नुहाइधुवाइ गरी पवित्र भएर सप्तर्षिको स्थापना वा प्राणप्रतिष्ठा गरेर पूजा गर्ने प्रचलन छ। यो व्रत बस्नाले सबै प्रकारका पाप वा दोषबाट मुक्ति प्राप्त भई आफ्नो पति र परिवारको रक्षा तथा भाग्योदय हुने जनविश्वास छ। यो व्रतको प्रभावले शारीरिक सुन्दरता बढ्नुका साथै पौत्रपौत्रादि र धनधान्यले पूर्ण हुने लोकविश्वास छ, (पाण्डेय, तृ.सं.२००३, पृ. १३९)। यसरी पूजाआजा, व्रत, उपासनाले शारीरिक र मानसिक रूपमा शान्ति मिल्छ भन्ने विश्वास गर्नु सनातन संस्कृतिको मूल पक्ष हो।

हरेक वर्ष भाद्र शुक्ल तृतीयाका दिनदेखि मनाइने यो पर्वमा अधिल्लो रात अर्थात् द्वितीयाका दिन दर खाइन्छ । तृतीयाका दिन निराहार व्रत बसिन्छ । गणेश चौथीका दिन स्नान गरी व्रतको पारायण गरेर खाना खाइन्छ । ऋषिपञ्चमीका दिन ब्रतालु महिलाहरू पवित्र नदी तथा तलाउमा गई ३६५ ओटा (अपमार्ग) दतिवनले दाँत माफ्ने माटो र गाईको गोबर शरीरमा लेपन गरी स्नान गर्दछन् । ब्रतालुहरूले ऋषिपञ्चमीका दिन अरुन्धतीसहित कश्यप, अत्रि, भारद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि तथा वशिष्ठ ऋषिको पूजा गर्छन्, (तिम्सिना, २०७७, पृ. २९५) । पूजा समाप्तिपछि हलोलो नजोतेको अन्न तथा एक सुइरे भएर उम्रने कर्कलो आदिको तरकारी वा एकदलीय अन्न मात्र ग्रहण गर्दछन् । यो दिन श्रीमान्ले पकाएको भोजन खाने प्रचलन छ । यस्ता सनातनी प्रचलनले पारिवारिक आत्मीयता एवं सद्भाव बढ्ने विश्वास रहेको छ । यो समातन संस्कृतिको मुख्य पक्ष हो ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक महिमाले युक्त तिज हिन्दु नारीहरूको सर्वमान्य पर्व हो । तिजमा प्रयोग हुने गहना र पहिरनको पनि आफ्नै महत्त्व छ । ठाउँ र जातिअनुसार तिज पर्व विभिन्न तरिकाले मनाइने भएकाले यो सांस्कृतिक विविधताको परिचायक हो । तिजका दिन महिलाले लगाउने रातो साडी सुख, समृद्धि एवं साहसको प्रतीक मानिन्छ । रातो रङले महिलालाई एक किसिमको शक्ति प्रदान गर्ने धार्मिक विश्वास छ । पोतेले शान्ति र आनन्द प्रदान गर्छ भन्ने रातो टीका सौभाग्यको प्रतीक हो । व्रत वा उपवासले हृदयको स्वच्छता तथा पवित्रता मात्र होइन सम्पूर्ण पापरहित भई सात जन्मसम्म सौभाग्यवृद्धि हुन्छ, (शर्मा, ते.संस्क.२०५३, पृ. ८१) । तिजको व्रतमा आफ्नो मात्र नभएर परिवारको पनि मनोकाङ्क्षा पूर्ण हुने धार्मिक तथा सांस्कृतिक विश्वास अन्तर्निहित छ । तिज पर्वमा महिलाहरूले निराहार उपवास बस्नाले आरोग्यताका साथै शान्ति र समृद्धि प्राप्त हुन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ । यस व्रतको प्रभावले श्रीमान्को दीर्घायु, सुस्वास्थ्य, प्रगति हुने र अविवाहितका लागि उत्तम वर प्राप्त हुने धार्मिक तथा सांस्कृतिक मान्यता रहेको छ ।

सामाजिक महत्त्व

समाज संस्कृतिको मूल आधार हो । देशाचार संस्कृतिको मूल अङ्ग हो । देशाचार भन्नु नै सामाजिकता हो । परम्परादेखि चलिआएको आचार विचार, व्यवहार वा देशधर्म नै देशाचार हो । समाजमा पाइने रीति, चालचलन, व्यवस्था आदि समाजभित्रै अन्तर्निहित हुन्छन् । यी यावत् कुराको समष्टिगत स्वरूपबाट समाज निर्माण भएको हुन्छ । तिजका गीतमा पनि समाजभित्र प्रचलनमा आएका कृषि, व्यापार व्यवसाय, मेलापात, पारिवारिक मेल र बेमेलका सन्दर्भहरू आएका हुन्छन् । यसले समाजको वास्तविकतालाई दर्साउँछ । तिजका गीतमा कृषि पेसासँग जोडेर सामाजिक सन्दर्भलाई केलाउन सकिन्छ । तिज असार साउनमा बालीनाली लगाइसकेपछि केही फुर्सदको समयमा मनाइने पर्व हो । माइती, मावली र आफन्तसँग आपसी प्रेम र सद्भाव बढाउने यो पर्वले महिलाहरूको दुखेसो पोख्ने वातावरण सिर्जना गरिदिन्छ । खेतीपाती लगाउने कामबाट केही फुर्सदको समय निकाली माइतीबाट बाबु वा दाजुभाइ गएर छोरीचेलीलाई भेट्ने र सकेसम्म माइती लिएर फर्कने प्रचलन छ । यसले चेलीमाइतीविचको सुमधुर सम्बन्धलाई दरो बनाउँछ ।

विवाह बन्धनमा बाँधिएर टाढा पुगेका दिदीबहिनीहरू आपसमा भेटघाट गरी मनाइने यो पर्व सुखदुःख साटासाट गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम बनेको छ। यस पर्वमा चेलीहरू आफ्ना बुहार्तन आपसमा साटासाट गरी मन हलुका पार्ने अवसरको रूपमा उपयोग गर्दछन्। तिज पर्वले यदाकदा भएका मनमुटावलाई प्रेममा बदल्ने र सम्बन्धलाई अभि प्रगाढ बनाउने कार्य गरेको छ। सामाजिक, सांस्कृतिक र धार्मिक दृष्टिले तिज पर्वको आस्था र महत्त्व प्राचीन कालदेखि अहिलेसम्म उस्तै छ। वर्तमानमा देशविदेशमा अध्ययन र भ्रमण गरेर उच्च शिक्षा प्राप्त गरेका नारीहरू पुरषसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम भइसकेका छन्, (श्रेष्ठ, २०७२, पृ.१४९)। त्यसैले अहिले तिजका गीतमा केही परिवर्त भई नयाँ पुराना भाका र शैलीका गीतले नारी पुरुषबिचको आपसी मैत्रीभाव बढाउँदै परम्परागत संस्कारलाई पुस्तान्तरण गर्दै जाने प्रक्रियाबाट यसको सामाजिक तथा सांस्कृतिक महत्त्व भनै बढेको छ।

वर्तमान समयमा महिनौं अधिदेखि दर खाने र खुवाउने नाममा हुने तडकभडकले पनि यो पर्वको पवित्रता एवं मूल मर्ममाथि प्रहार हुनथालेको देखिन्छ। हुनेखाने वर्ग त यस्तो चालचलनमा रमाउलान् तर सामान्य वर्गका लागि यो जटिल समस्या बन्न सक्छ। यस्ता कार्यले समाजमा वर्गीय विभेद निम्त्याउनुका साथै सामाजिक समस्या जन्माउन सक्ने कुराप्रति सचेत हुनु आवश्यक देखिन्छ। यस पर्वका नाममा हुने अमर्यादित प्रतिस्पर्धाले हाम्रो सामाजिक सद्भाव र मेलमिलापमै असर पारी तिजको वास्तविक उद्देश्य ओभेलमा पर्न सक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिन्न। यस्ता गलत र अनावश्यक प्रवृत्ति हटाई तिजको सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वलाई गरिमामय बनाउनु पर्ने देखिन्छ।

निष्कर्ष

तिज सनातन हिन्दु नारीका मनोकाङ्क्षा प्रकट हुने सामाजिक सांस्कृतिक पर्व हो। यस पर्वको प्रारम्भिक समय ठ्याक्कै किटान गर्न नसके पनि शिवपार्वतीको संवाद तथा पार्वतीले शिवलाई पति वरण गरेको प्रसङ्गबाट यो पर्व पौराणिक कालदेखि प्रचलनमा रहेको देखिन्छ। भौगोलिक विविधतासँगै नेपाली समाजमा आफ्नै मौलिक स्वरूप लिएर देखा परेको तिज विशुद्ध सनातन संस्कृतिको एउटा अङ्ग हो। नेपाली जनजीवनको सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि पहिचान व्यक्त गर्ने यस पर्वले नेपाली मौलिक संस्कृतिलाई उजागर गरेको छ। महिनौंदेखिका आफ्ना बुहार्तनलाई पोखेर स्वतन्त्र रूपले रमाउने दिनका रूपमा तिज पर्वलाई लिइन्छ। यो पर्वमा नारीहरूले आफ्ना मनका कुण्ठा गीत तथा अभिनयका माध्यमबाट प्रकट गर्दछन्। सासूको फलामे अनुशासन र खटनपटनको संस्कारबाट आहत भएका चेलीहरूले वर्षभरिका गथासो पोख्ने र धक फुकाएर नाचगान गर्ने मौका पाएकाले तिज पर्वलाई अत्यन्त प्रिय ठान्दछन्। धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक पक्षसँग जोडिएको यो पर्व मनाउन नारीहरू ज्यादै उत्साहित देखिन्छन्। यो पर्व नेपालमा मात्र नभएर भुटान, भारत र विश्वका अन्य मुलुकमा पनि मनाइन्छ। समाजको आधुनिकीकरणसँगै आजको पुस्ताले मनाउने तिज पहिलेको तुलनामा निकै भिन्नता आएको छ। हिजोआज पारिवारिक जमघटमा मात्र नभई सामाजिक, राजनीतिक तथा संस्थागत रूपमा आयोजना गरिने तिज अनावश्यक भड्कलो र खर्चिलो बन्दै गएको छ। यसले तिजको मुख्य मर्ममा आघात पुगेको छ। यस्तो कार्य संस्कृतिका नाममा विकृति मात्र हो। यसले हाम्रो मौलिक संस्कृतिको विकास हुनुको सट्टा विनाश गर्छ।

भाद्र शुक्ल द्वितीयादेखि पञ्चमीसम्म मनाइने तिज पर्वमा द्वितीयाका दिन दर खाने र दोस्रो दिन निराहार व्रत

बसी विवाहित नारीले पतिको दीर्घायुको कामना गर्दछन् । अविवाहित नारीले सुयोग्य वर प्राप्तिको कामनासहित शिवपार्वतीको आराधना गर्दै शिवालय वा देवालयमा गई नाचगान गर्ने धार्मिक तथा सांस्कृतिक मान्यता छ । आजभोलि तिजको मूल मर्म विपरीत पाटी प्यालेस वा होटलमा भेला भई माछामासु र मदिरा सेवन गरी लट्ठिने प्रवृत्ति तथा गरगहना प्रदर्शन गर्ने होडवाजीले तिजको गरिमामा चोट पुऱ्याएको छ । यसले हाम्रो व्यवहार र मौलिक संस्कृतिलाई पनि ओभ्रेलमा पारेको देखिन्छ । तिज पर्वलाई हामीले परम्परागत मान्यता र विधि नमर्ने गरी परिष्कृत र परिमार्जित गर्दै लानुपर्छ । यो पर्वको सांस्कृतिक महत्त्वको जगेर्ना गरी विकृतिहरू हटाउँदै जानु आजको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- आचार्य,गोविन्द (२०६२). *लोकगीतको विश्लेषण*. पैरवी प्रकाशन ।
- आप्टे,वामन शिवराम (सन् २००५). *संस्कृत-हिन्दी कोश*. रचना प्रकाशन ।
- उपाध्याय, कृष्णदेव (सातौँ संस्क.सन् १९६८). *लोक साहित्य की भूमिका*. इलाहाबाद ।
- कापडि, रामभरोस (२०७४). *मैथिल लोकसंस्कृति : विविध आयाम*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- जी.सी., भूपेन्द्र (२०७२). *तीजपर्वको सांस्कृतिक अध्ययन*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- तिम्सिना, नारायणाचार्य 'देवबाबा'(२०७७). *देवघाटक्षेत्रको पौराणिक तथा सांस्कृतिक अध्ययन*. देवघाट वैदिक आध्यात्मिक सेवा परिषद् ।
- निरौला, कुलराज (२०७१). *सँगिनी लोकगाथाको सन्दर्भपरक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (दो.स. २०६४). *नेपाली लोकगीतको आलोक*. रत्नपुस्तक भण्डार ।
- पराजुली, मोतीलाल र जीवेन्द्रदेव गिरी (२०६८). *नेपाली लोकसाहित्यको रूपरेखा*. साभा प्रकाशन
- पाण्डेय, फणीन्द्रप्रसाद (२०५७). *संस्कृत-नेपाली बृहत् शब्दकोश*. महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।
- पाण्डेय, राजबली (तृ.सं.सन् २००३ सम्पा.) *हिन्दू धर्मकोश*. डा.सच्चिदानन्द पाठक ।
- पोखरेल, बालकृष्ण, त्रिपाठी, वासुदेव, दाहाल, वल्लभमणि, पराजुली, कृष्णप्रसाद, शर्मा, गोजीकृष्ण र भट्टराई, हर्षनाथ (दसौँ संस्क.२०७५ सम्पा.). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- बन्धु, चूडामणि (२०६१). *नेपाली लोकसाहित्य*. एकता बुक्स ।
- बराल, कृष्णहरि (२०५५). *संदृष्टि*. साभा प्रकाशन ।
- लामिछाने, कपिलदेव (२०७७). *लोकसाहित्य सिद्धान्त*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- लामिछाने, मनोहर (२०६५). *लोकसाहित्य र संस्कृतिका केही पाटाहरू*. साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, तुलसीमान (२०७२). *नेपाली लोकगीत: परिचय र विश्लेषण*. नवकला पब्लिकेसन ।
-(तृ.सं.२०५३) वार्षिक-व्रतरत्नावलि. बाबू माधव प्रसाद शर्मा ।